

I.

Romantikus és transzcendentalista. Ez a két jelző színesíti leginkább a hazánkban *Ralph Waldo Emerson*ról kialakult képet. S nem véletlenül. Emerson mélységesen hitt és élete végéig hirdette a partikularitásban létező egyén és az egyetemes univerzum közötti közvetlen kapcsolat lehetőségességét. Unitárius gyökereiből merítve állította, hogy ember és Isten kapcsolata, vagyis egy istenszerű emberi lét itt a földi körülmények között megélhető.

Ellentmondásos vagy kompatibilista – árnyalom immár jómagam tovább a rekonstrukció ízét, hisz a több mint három évtized alatt papírra vetett cirka 1800 oldalas életmű gondolatai jócskán hordoznak ellentmondásokat, sőt: talán az ellentmondásosság maga az eredetük. Emerson gondolatiságának egyik lényegi törekvése ugyanis az ellentétes nézőpontok egyszerre való szemlélése. Igyekszik kialakítani és képviselni az egymásnak ellentmondó tanok harmonikus látásának és elgondolásának képességét. E törekvésének gyökere az a sajátos szubjektívizmus, aminek lényege, hogy minden egyedi individuum egy csalhatatlan, reá jellemző intuitív bizonyossággal bír a világról. Már csak ebből a meggyőződéséből is adódna a konferencia témája kapcsán felmerülő „kompatibilista” jelző, hiszen ha – *Emersont* követve – felteszem az egyéneket jellemző intuitív bizonyosságot, megengedem azoknak egymástól való eltérését és ráadásul hirdetem az egymással való azonos értéküket, úgy a különböző vagy akár ellentmondó érvek összeegyeztethetővé válnak. Igaz ugyan, hogy a „kompatibilizmus” fogalmának tisztázása ennél jóval összetettebb feladat, mégis, talán megelőlegezhető a feltevés, mi szerint Emerson kompatibilista álláspontot képvisel. Fontos azonban rögtön hozzáfűznöm, hogy a vita alapját képező „szabad akarat” és „determinizmus” fogalmaival külön tanulmány formájában (tudomásom szerint) nem foglalkozott. Foglalkozott ugyanakkor olyan kérdésekkel, amikből mintegy inverzként levezethető egy a gondolkodását illető teória az adott témát illetően. Számtalan hosszabb-rövidebb esszéjének visszatérő törekvése az univerzum s benne az ember helyének illetve mibenlétének meghatározása.

Ilyen többek között a *Nature* című, amely e terjedelmes és szerteágazó témájú hagyaték legkorábbi (1836-os) műve. Az itt leírt világkép lényegileg változatlanul a teljes alkotói munkásság során. A *Nature* sarokkövé abban az

értelemben is, hogy számos későbbi, más-más témát érintő írásának jelenthet értelmezési keretet. Értelmezési alapul szolgálhat például a *Natural History of Intellect*¹ 35 évvel később, a Harvardon megtartott utolsó előadásának is. Ez a tanulmány egyike Emerson utolsó műveinek, s mint ilyen, egy több mint harminchárom esztendő eleven gondolatainak vaskos szövete. Sokszínű és vibráló gondolatokból, ill. képekből álló textúra ez, ami részben merész, részben közvetlen, de a modern olvasó számára is releváns gondolatokat tartalmaz. Az értelem teljesítménye, a tudat állapotai és a spirituális törvények felsőbbrendűsége alkotják diszkussziójának tárgyát.

A következő percekben elsőként a *Nature* című esszé rövid elemzésével, majd a *Natural History of Intellect* című tanulmány a témához szorosan kapcsolódó összefüggéseinek láttatásával szándékozom a „szabad akarat” Emersonnál implicit módon jelenlévő fogalmának *egyféle* értelmezést adni. Helyzetemből is adódóan nem tartom lehetségesnek ugyanakkor az elsőpró erejű, s pláne nem az egész életművet átívelő, kategorikus következtetések levonását. Sokkal inkább van szó egy további kutatás irányának kijelöléséről, mint bármely végleges álláspont kifejtéséről. Szándékom tehát egy olyan betekintés nyújtása, amely éppen az emersoni „ellentmondás-filozófiát” aktualizálva helyezi el a szerzőt a már korábban utalt, igaz történetileg későbbi, a „szabad akarat” és „determinizmus” fogalmait övező „kompatilizmus vs. inkompatilizmus” vitában. Mivel a művek magyar nyelvű fordításban nem állnak rendelkezésre, a szereplő idézetek fordítását magam végeztem.

II.

Az első tárgyalt mű (természetesen erősen egyszerűsített) bemutatását néhány alapfogalom tisztázásával kezdem.

Az *individuum* a *lélek* fogalmán keresztül definiálódik. Az egyén minden gondolata ugyanis a „lélek” entitásával együtt járó. A *lélek* tulajdonképpen az „értelem”, amely a *szellem* és *anyag* közötti éles határ megvonásával szigorúan a szellemi létezők közé utalódik. Így az individuum egy elsősorban racionális vagy értelmes lényként kerül leírásra.

Lelkünk és tetteink szoros relációban állnak ugyanis a „tett” vagy „tény” a lélek közvetlen következményeit jeleníti meg. Így a *tett*, mint jellegzetes emberi specifikum, kapcsot képez „lélek” és „anyag” között. E 19. századi amerikai nem kevesebbet állít, mint hogy *a valóság a lélek*, vagy másképpen a láthatatlan világ *teremténye*. „*A tény a lélek vége vagy végső eredménye. A látható teremtés a láthatatlan világ széle vagy végállomása.*”²

¹ 1870–71

² „A fact is the end or last issue of spirit. The visible creation is the terminus or the circumference of the invisible world.” Nature CW I., 34. o.

A mű címadó fogalma, azaz a „természet” igen pontosan definiált, [A Természet] minden, ami tőlem különböző. Minden, amit a filozófia nem-
enként ismer [...].”³

Ebből adódóan a „természet” egy egyénenként eltérő anyagi és szellemi létező, ami szellemi formájában hatni képes. Közvetlenül természetesen a lélekre. Hisz: „Ahol a természet jelen van, ott még a valóságos bánat ellenére is vad öröm fut végig az ember lelkén.”⁴

S végül essék szó az univerzum felosztás utolsó lényeges emersoni fogalmáról! Az *Over-Soul* vagy máshol *Supreme Critic*⁵ egy mindenek felett álló értelmes lélek, amely a partikuláris lelket kapcsolja össze a természettel.

Az univerzum ekként leírt felosztásának lépése után, Emerson a „természet” struktúrájának finomításába kezd. Hangsúlyozza, hogy minden, ami „nem-én”, lehetővé teszi az egyes lélek számára, hogy az a magában rejlő potencialitásokat teljes egészében megvalósítsa. Az élet azon fazettái, melyeken e lehetőségmegvalósulások teret nyernek négy kategória, nevezetesen az *áruccik*, a *fegyelem*, a *nyelv* és a *szépség* területei alá sorolódnak⁶.

E négy terület teremti meg a lélek számára azt a világot, amelyben tetteit, s azokon keresztül önnön potencialitásának tanújeleit formába öntheti. A szellemi természetű „lélek” így nem csak értelmezi, de alakítani is képes a saját s – közvetetten - a mások világát is. Ezen alakító entitás magja egyszerre áll kapcsolatban az őt mindenestől átölelő „Over-Soul”-lal és a rajta kívül álló s egyben benne is munkáló „természettel”.

Nos, evvel az 1836-ban leírt individuum-maggal, vagyis magával az „intellektussal” van dolgunk, amikor az „akarat” helyzetét vizsgáljuk az 1871-es gondolathalmazban. Ahhoz azonban, hogy az emersoni „szabad akarral” összefüggésben feltett kompatibilis álláspontról beszélhessünk, érdemes előbb egy külső vonatkozási pontot kijelölni.

³ „[all] that is separate from us, all which Philosophy distinguishes as NOT Me [...].” Nature 4. o.

⁴ „ In the presence of nature a wild delight runs through the man, in spite of real sorrow.” Nature 9. o.

⁵ Az *Over-Soul* Istennel való azonosításától a mérvadó irodalom egy igen jelentős része óva int, még akkor is, ha a mindenek felett álló tulajdonsága vitathatatlan. Jelen körülmények és az előadás tárgya nem teszik szükségessé a fogalom részletes kifejtését. Továbbiakban lásd: pl. *Cabot* értekezését.

⁶ Az *áruccik* az anyagi profit vagy haszon megszerzésének, a *fegyelem* pedig az intellektuális igazságok megfejtésének emberi képességére utal. A *nyelv*, mint a harmadik megvalósulási tér, képes kapcsolatot létesíteni a természeti tények és a szellem között, mivel a szavak a természeti tények, ez utóbbiak pedig a spirituális tények jelei. Az ekként leírt szimbólumláncon keresztül immár a „természet” és a „nyelv” is a szellem szimbólumaivá lesznek. A *szépség* pedig egyfajta természet által kínált út az emberben állandóan jelenlévő nemes hiány (noble want) kielégítésére. A szépség nem más, mint a gyönyör forrása.

III.1.

Hadd legyen ez a *Stanford Encyclopedia* egyik definíciója, mi szerint a „szabad akarat” valamely racionális képesség a rendelkezésre álló számtalan lehetőség közül való választásra, egy adott cselekedetre vonatkozóan⁷. E meghatározás fonalán haladva, az „akarat” emersoni adottságának vizsgálatakor tapinthatóvá válik a „szabad akarat” és „determinizmus” összeegyeztethetőségének - explicit módon nem kifejtett - emersoni álláspontja.

Már az eddig elhangzottak alapján sem kétséges ugyanis, hogy Emerson embere – lévén racionális lény – felméri az előtte nyíló számtalan választási lehetőséget. Azonban épp a „szabad döntés” ellenkezője tűnik valószínűnek, amikor azt mérlegeljük, hogy ténylegesen módjában vagy hatalmában áll-e a tetteiről való döntés egy olyan világrendben, ahol a tettek a lélek következményeiként határozódnak meg. A meggyőződés, hogy a tényeket az őket megelőző körülmények hívják életre, deterministává teszi Emerson látásmódját, még akkor is, ha a „körülmények” alatt a lelkeket értjük. Ugyanis az individuum számára adódó valóság így is egy azt megelőző, töretlen okozati fonalra fűzhető fel.

Ugyanakkor, mivel az emersoni dualizmus szellemi entitása minden esetben egy kritikus értelem, az ember pedig – értelménél fogva – mérlegelni is így választani képes létező, a Stanfordi definíció alapján az emersoni ember mégiscsak szabad akaratral bíró lény.

Mint tudott, a „kompatibilizmus vs. inkompatibilizmus” vita radikálisan összegezhető abban az állításban, hogy: „*Ha a „szabadság” fogalma magába kell zárja a „tehetett volna másképp is” eshetőséget, úgy a „determinizmus” és „szabad akarat” fogalmai még a kompatibilisták számára sem kibékíthetők*”. Ha azonban az így definiált „szabadság” fogalmat a „választásra képes értelem” vagy a „vágyainknak megfelelő döntésre való képesség” fogalmaival cseréljük, úgy a kompatibilis álláspont plauzibilis, hisz a „determinizmus” igazsága nem vonja maga után, hogy senki sem teszi soha azt, amire vágyik, ill. hogy amit racionális mérlegelés útján választ, arra nem vágyik.

Ráadásul a *természet törvényeinek* a determinizmus szükségszerű okozatként meghatározott definíciójába való beemelésével, úgy tűnik, lépést teszünk az emersoni „determinizmus” megértéséhez. Ugyanis, mint láttuk, egyrészt a „természet”, mégpedig a mindenki munkáló erejénél fogva, másrészt pedig a lelkünket kitöltő „értelem” ír elő egy az *Over-Soul* törvényeivel összhangban *meghatározott* ugyanakkor *kritikus* mozzanatot.

⁷ Timothy O'Connor <http://plato.stanford.edu/entries/freewill/>

Vagyis az eddigiek alapján kibontható emersoni determinizmus egy a természet törvényeivel összhangban bekövetkező jövőbeli eseménysort jelent, mely eseménysor által meghatározott mezőn belül az individuum mégis képes valamely kritikai, s így elvileg választási aktusra.

Emerson individuuma olyan értelemmel bír tehát, ami egyszerre determinált és kritikára, azaz elvileg választásra képes.

III.2.

Most pedig, e rövid kitérő után lássuk a *Natural History of Intellect* című írásban formát öntött intellektus leírását⁸!

A műben használt fogalmak nem levezetettek, sőt: helyenként egybemosódóak vagy ellentmondóak. Olykor már-már szofisztikált stílusban tárul elénk az értelem erőinek nagymérvű analízise, ami egyrészt megnehezíti az értelmezést, másrészt emlékezteti az olvasót arra, hogy a szerző alapvetően a sokszínűség s ellenmondásosság által tagolt világ hírnöke.

E színes gondolathalmazból mégis körvonalazódni látszik egy kép, mely az individuomot a végtelen (the infinite) és az emberlét (being the one) metszetébe helyezi el.

Képzeljük el az emberi létezőt egy a világban álló pontként, s persze önnön világának teremtő középpontjaként, ami egyben a „végtelen” és az „emberlét” metszete! Az így adódó apró pont egyik féltékéjének felszínére mintegy hagymahéjas szerkezetben borulnak egymásra a *morál, percepció, analitikus intellektus, memória, külső érzékelés*, s legkívül, vagyis az emberlét immár mások számára is feltárulkozó mivoltában: az *individuális tehetség*. E tehetség Emerson meglátása szerint nem más, mint az ember bipoláris lényegisé-

⁸ A „determinizmus” és az ún. „kettős tudat” kérdése nem egyik napról a másikra s nem is csupán teoretikus formában jelent meg Emerson gondolkodásában. Már ifjú férfiként bizalmatlanul kezelte, sőt elutasította a szenvedélyekhez való kötöttséget, ám ez az elutasítás – vallja meg a szerző – mintegy görcsbe rándulva, kapaszkodó nélkül hagyta őt a világ és persze saját bensőjének forgatagában. Még el sem érte huszadik életévét, amikor arról panaszkodott, mennyire képtelen az egyébként általa nagyon vágyott spontán módon reagálni az őt körülvevő emberekre és dolgokra. *„Szűkmarkú, önző, óvatos és hideg vagyok, mégis szeretnék romantikus lenni.”* – mondja ekkoriban. A szenvedélyek és „Ész” viszonyának kérdésköre és a kezdetben benső érzelmi görcsként megjelenő érzés végül egy komoly, spekulatív és vallási problémaként realizálódott a számára. A tarnszcendentális periódustól kezdve a szintetikus ész és analitikus értelem kettőssége szolgált magyarázatul a lelkes éleslátás és a jóval morgrább tapasztalat pillanatainak váltakozására. A magyarázat azonban nem szolgált gyógyírként önnön nehézségeire, s Emerson szinte megdőbbenve nyugtázta, mily nehezen képes elviselni az imént leírt kettős világtapasztalás váltakozását. *„Bosszant, hogy oly erőtlen alkat kell legyek, aki értékeléseinek apályait és áradásit valamely külsőleges dolognak függvényében éli meg.”* – írja egy helyen.

gének megnyilvánulása. A pontként elképzelt emberlény másik, a végtelenség felé nyitott oldalán az *ösztön és bölcsesség*, az *erkölcsi érzék* vagy *akarát*, az egyes *teleológiai ítéletek*, a *józanész logikája*, a *képzelőerő* és legkívül ismét a *tehetség*, mint egy a külvilággal érintkező hámréteg határolja az ént.

E két féltékeszerű konstrukció természetesen *egy teljes egészként* alkotja az embert, s nem is kíván egyéb lenni, mint suta próbálkozás a „kettős tudat” által meghatározott individuum emersoni elgondolásának érzékeltetésére.

Az ember lényének epicentrumát mindenestre a „morális érzék” vagy másképpen „ösztön” alkotják. Az *ösztön*, s annak csábítása testesíti meg az emberiség egyetemes lényegét. Ebből az ösztön-forrásból merít az emersoni *self-reliance* individuuma, s ez képezi alapját az oly sokszor bírált radikális emersoni szubjektivizmusnak is. „[Az ösztön az] az *ítélőképesség*, amely által, noha nem tudják hogyan, az emberek mégis érzik, hogy mikor tévednek. Ez az a gondolat és érzelemforrás, amely széles embertömegekben s időről-időre mindenkiiben működik, méghozzá ellenállhatatlan erővel.”⁹

Viszont, - teszem hozzá magam - ha egyszer morális érzékről és erkölcsi gyakorlatról esik szó, akkor a cselekedet erkölcsi tartalma mérhető és számon kérhető. Ez pedig maga után vonja, pontosabban feltételezi a „szabad akarát” meglétét. Így van ez még akkor is, ha Emerson nem „szabad akaratról”, csupán „akaratról” (will) beszél. „Az *akarát közelítés ahhoz, ami jogosan hozzánk tartozik; ahhoz, amely felé a benső iránytűnk mindig mutat, s ahhoz, amit van bátorságunk magunkévá tenni. A gondolat revelációja, s hozzá hasonlóan a jóra való érzék vált meg minket szolgálásunktól s tesz szabaddá.*”¹⁰

Az akarattal bíró ember az egyedüli boldog és erős, az akaratlanok csordát alkotnak (herds). Az, ki akarattal bír, használ, s kik akarát híján vannak, a használat tárgyává lesznek. Az akarát az emberi erő mértéke ugyan, de nem emberi, hanem természetfeletti adottság. „[Az akarát] *Isten jelenléte az emberek számára*”¹¹

Nos, látjuk, hogy az akarát a gondolat feltárulkozása s érzékszerű adottság is egyben, de annak a kérdésnek a tisztázásához, hogy végülis az értelem-szerű lélek vagy az ösztönszerű érzék határozza meg az akaratot, további kutatás szükséges. Sőt, még egy tisztázatlan kérdés adódik e helyen, még-

⁹ „[This] is that sense by which men feel when they are wronged, though they do not see how. This is that source of thought and feeling which acts on masses of men, on all men at certain times with resistless power.” N.H.I. 34. o.

¹⁰ „Will is the advance to that which rightly belongs to us, to which the inward magnet ever points, and which we dare to make ours. The revelation of thought takes us out of servitude into freedom. So does the sense of right.” Uo. 46. o.

¹¹ „[Will is always miraculous], being the presence of God to men.” Uo. 46. o.

pedig az akarat okként vagy okozatként való meghatározottsága. Nehezen kibontható ugyanis, hogy vajon az akarat határozza meg az intellektus belátásait, vagy fordítva: a gondolatok irányítják az akaratot. Hadd, legyen hát evvel kapcsolatban annyit elég megjegyezni, hogy Emerson szerint igen kevesen vannak azok, akik nem csak meg- és belátják, de formába önteni is képesek azt az igazságot, amely a legfelsőbb értelemnek (Supreme Reason) alárendelt. Azok pedig, akik felett a saját gondolataik gyakorolják a hatalmat, a „túlzott individualizmus” hibájában s csapdájában léteznek.¹²

IV.

Záró gondolataimban az előadásom ötletadó alapjára, az emersoni ellentmondásosságra nyúlok vissza. Ez képezi azt a talajt ugyanis, amiben az emersoni kompatibilizmus gyökeret ereszthet.

Ellentmondásosságának háttérben egy életen át tartó, következetes elutasítás áll. Emerson szinte megvetette a filozófiai erőfitogtatást, aminek egyik legfőbb jellegzetességét a metafizikai rendszerek meglétében jelölte meg. A törekvés a világ olyan formában való leírására, ami önellentmondások nélkül, egy rendszeren belül láttatja az univerzumot – véleménye szerint - nem egyéb, mint egy a célt szem elől tévesztő, túlzott individualizmus. A rendszerben gondolkodó nem képes belátni, hogy a mindenség összetettsége a maga teljességében az emberi elme számára felfoghatatlan, de legalábbis kimondhatatlan.

De éppen ugyanekkora vehemenciával ragaszkodott ahhoz is, hogy saját életműve koherenciát, igaz, vallásos jellegű, intuíción nyugvó, de mégis csak koherenciát hordoz. A „rendszer” és „koherencia” gondolkodónk számára nem azonos fogalmak¹³. Emerson úgy véli, a rendszer az ész lineáris logikájának törvényein belül leírt világlátást jeleníti meg, amely híján van az egészséges nominalizmusnak és szkepticizmusnak. Így a rendszerben gondolkodó filozófusok nem látják be önnön egyoldalúságukat és azt a régi filozófiai teremtő játékot űzik, amelyben a játékos saját maga szabja a világ képét arra a mintára, amit a játék kezdete előtt a papírra fektetett.

Emerson saját módszere nem logikai és terminológiai konzisztencián, hanem egy intuitív előfeltevésen nyugszik. Ennek értelmében, ha valaki a tényleges világtapasztalását a megélt valósághoz hűen képes közölni, akkor a

¹² „The excess of individualism, when it is not corrected or subordinated to the Supreme Reason [...]” – írja E. az észről elmélkedve. NHI 50. o.

¹³ A rendszerben kifejtett filozófiai elleni lázadás és a koherencia bevallott megléte közötti látszólagos ellentmondás könnyen feloldható azzal a magyarázattal, hogy gondolkodónk számára a „rendszer”, mint olyan, a német idealizmus (elsősorban Hegel és Schelling) rendszereit jelentette.

mögöttes, örök és sokszor kifejezhetetlen törvények rendje láthatóvá válik a tudat számára. Ez az a meggyőződés, amely tág teret enged a terminusok szabad, akár ellentmondó használatára, s ennek talaján szólít fel a korábban lefektetett, tradíció által ránk erőltetett világminták elutasítására és a magunk leírásainak megalkotására is.

Amolyan emersoni szabadság ez: a mérlegelés, kritika és elutasítás szabadsága, mindvégig fenntartva mégis azt a determinatív alapot, amely minden individuumban eleve adott. Az ösztönt, mely egy eleve elrendelt, őt megelőző természeti rendbe illeszkedik. S ezáltal megtartva a tetterős embert, aki , akarva-akaratlan ugyan, de választani rendeltetett.

IRODALOM

- CABOT, JAMES ELLIOT: *A Memoir of Ralph Waldo Emerson* (Vols. 1-2), Houghton Mifflin, Boston, 1887.
- EMERSON, RALPH WALDO: *Nature*, In. *The Complete Works of Ralph Waldo Emerson* Vol. I. 8-46., WM. H. Wise & CO., New York, 1929.
- EMERSON, R. W.: *Natural History of Intellect*, In. *CW*. Vol. XII. 3-110.
- GELPI, DONALD L. S.J.: *Endless Seeker/The religious Quest of Ralph Waldo Emerson*, University Press of America, INC., Lanham, Maryland, 1991.
- KATEB, GEORGE: *Emerson and Self-Reliance*, Rowman & Littlefield Publishers, INC., 2002.
- VAN LEER, DAVID: *Emerson's Epistemology*, Cambridge University Press, New York, 1986.